

vanın yenilmesi yasak olduğu gibi putlara kurban edilen, boğulan, hastalıktan ölen veya başka hayvanlarca yahut yırtıcı kuşlarca öldürülenlerin yenilmesi, kan ve iç yağı, yenilmesi yasak olan hayvanların leşlerine dokunmak da yasaktır. Temiz olmayan hayvanların leşlerine dokunan, onları taşıyan akşama kadar murdardır.

Yahudilik'te kanlı takdimeler dinî yaşıya büyük bir yer tutmaktadır. Boğa, öküz, inek, koç, koyun, teke ve keçi başlıca kurban hayvanlarıdır. Ayrıca az da olsa güvercin ve kumru takdimi de söz konusudur (bk. KURBAN). Diğer taraftan hayvanlardan ilk doğanlar Rabb'indir ve kurban edilir (Sayılar, 3/13; 8/17). Cumartesi hayvan çalıştırılmayacaktır (Tesniye, 5/4). Hayvanlarla cinsî ilişki kesinlikle yasaktır; erkek veya kadın olsun o insan da hayvan da mutlaka öldürülecektir (Levililer, 20/15-16).

İsrâiloğulları, hayvanlarla ilgili eski inançlarını Ahd-i Atîk'te de devam ettirdiler ve bazı hayvanlara çeşitli sembolik değerler verdiler. Bu tür hayvanların başında yılan gelmektedir. Yılan bütün kır hayvanlarının en hilekârı olarak tanıtılmış (Tekvîn, 3/1) ve lânetlenmiştir (Tekvîn, 3/14). Yılan genelde kötülük ve tehlikenin simgesidir (Tesniye, 32/33; Mezmurlar, 58/4; İşıya, 14/29; Yeremya, 8/17); şeytan da Havvâ'yı kandırırken onu kullanmıştır (Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/3). İsrâiloğulları Rabb'e ve Hz. Mûsâ'ya karşı gelince Rab yakıcı yılanlarla onları cezalandırmış, ölmemeleri için Hz. Mûsâ Rabb'in emriyle tunç bir yılan yapmış (Sayılar, 21/6-9), ancak bu tunç yılan İsrâiloğulları tarafından bir tapınma objesi haline getirilince Yahuda Kralı Hizkiya onu parçalamıştır (II. Krallar, 18/4).

Kartal çevikliğinin (II. Samuel, 1/23), aslan ise güç ve cesaretin sembolüdür (II. Samuel, 1/23; 17/10; Süleyman'ın Meselleri, 28/1). Boğa da güç ve kudret sembolü olarak kabul edilmekte (Sayılar, 23/22; Tesniye, 33/17; Mezmurlar, 22/12), ulûhiyeti temsil için seçilmektedir. Hz. Mûsâ Sînâ'da iken kavmi buzağı yapıp ona tapmış (Çıkış, 32/4), on kabilenin ayrılışında da kral Yeroboam, Bethel ve Dan'da yaptığı mâbedlere birer boğa heykeli diktirerek bu tapınmayı yeniden tesis etmiştir (I. Krallar, 12/28-29).

Diğer taraftan Ahd-i Atîk'te Hezekiel ve Daniel'in rüyalarında gördükleri sembolik hayvanlardan bahsedilmektedir (Hezekiel, 1/4-14; Daniel, 7/1-8). Gerek Ahd-i Atîk'te (Sayılar, 24/8-9; Hezekiel, 17/3-12; 19/2-3; Meseller, 6/6-8), gerekse Talmud

ve Midraş'ta hayvanları konu edinen ah-lâki kısas ve örnekler vardır. Talmud'da ayrıca hayvanların haklarının korunmasıyla ilgili çeşitli kurallar da bulunmaktadır; Kabala ise hayvanları sembolik mahiyette kullanır.

Ahd-i Atîk'in aksine Ahd-i Cedîd'de hayvanlarla ilgili hükümler yoktur. Şeriatı iptale değil ikmale geldiğini bildiren Hz. İsa'nın (Matta, 5/17) Mûsâ şeriatına göre yaşadığı ve kurallarına uyduğu, bu çerçevede hayvanlarla ilgili yasaklara da riayet ettiği aşîkârdır. Fakat Pavlus'un, "Bilirim ve Rab İsa'da kaniim ki hiçbir şey kendiliğinden murdar değildir, ancak bir şeyi murdar sayan kimseye murdardır" (Romalılar'a Mektup, 14/14, 20) şeklindeki yorumu, Hz. İsa'nın, "Ağza giren şey insanı kirletmez, fakat ağızdan çıkan şeydir ki insanı kirletir" (Matta, 15/11; Markos, 7/15) sözündeki hükmüyle birleşince Hristiyanlık'ta hayvanlarla ilgili sınırlamalar da ortadan kalkmıştır. Ayrıca Pavlus'un, "Kasaplar çarşısında satılan her şeyi yiyin" sözü de (Korintoslular'a Birinci Mektup, 10/25, 27) hayvanlarla ilgili hükümlerin ilgası anlamına gelmektedir. Sadece putlara kurban edilen ve boğulmuş hayvanın yenilme yasağı devam etmektedir (Resullerin İşleri, 15/29).

Putperestliğe karşı tavrı dolayısıyla hayvanlara bu yönde anlamlar yüklenmesine izin vermeyen Hristiyanlık'ta hayvan figürleri sadece sembolik motif olarak kullanılmıştır. Bunların çoğu da muhtevaları ve anlamları değiştirilmeksizin yahudi veya Helenistik kültürlerden iktibas edilmiştir. Nitekim Ahd-i Cedîd'de bazı hayvanların sembolik değerleri vurgulanmıştır; meselâ yılan kötülüğün sembolü sayılmakta (Matta, 23/33; Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/3; Vahiy, 12/9-15; 20/2), koyun inanan insanı (Yuhanna, 10/7) ve saflığı (Matta, 10/16), güvercin de saflık ve inayeti simgelemektedir (Matta, 3/16; 10/16). Öte yandan Yuhanna'nın vahyinde çok geniş bir hayvan sembolizmi vardır (Vahiy, 4/6-9, 5/6-14; 6/1-6; 13/1-17; 17/3-17).

BİBLİYOGRAFYA :

DB, I/1, s. 604; J. de Mahuet, "Animaux (dans la symbolique chrétienne)", *Catholicisme*, Paris 1948, I, 576-577; H. Chirat, "Agneau", a.e., I, 212-215; a.mlf., "Aigle", a.e., I, 237-238; F. S. Bodenheimer, "Fauna", *IDB*, II, 246-256; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 9-23; J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, s. 46-48; A. R. el-Ansary, *Qaryat el Fau*, Riyad 1982, s. 25; A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakubnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 146-185; Neşet Çağatay, *İslâm Döne-*

mine Dek Arap Tarihi, Ankara 1989, s. 139; J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 148-184; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 15-39, 114-119, 154-157; O. Belli, "Urartularda Totemcilik Sorunu", *İÜ Edebiyat Fakültesi Anadolu Araştırmaları*, VII, İstanbul 1981, s. 29-41; M. M. Sagitov, "Baş-kurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *TDAY Belleten* (1986), s. 125-132; H. Kindermann, "Al-Asad", *EI²* (İng.), I, 681-683; D. B. Macdonald - [Ch. Pellat], "Ghûl", a.e., II, 1078-1079; F. Viré, "Hamâm", a.e., III, 108-110; Ch. Pellat, "Hayawân", a.e., III, 305-309; J. Feliks, "Animals of the Bible and Talmud", *EJd.*, I, 7-19; H. Rabinowicz, "Dietary Laws", a.e., VI, 26-46; M. Waid, "Elephants", *ER*, V, 81-82; A. Dunnigan, "Owls", a.e., XI, 144, 145; P. Borgeaud, "Pan", a.e., XI, 159-160; M. Waid, "Pigs", a.e., XI, 326-327; N. W. Thomas, "Animals", *ERE*, I, 483-535; T. H. Nöldeke, "Arabs", a.e., I, 659-673; A. H. Sayce, "Bull (Semitic)", a.e., II, 887; H. Jacobi, "Cow", a.e., IV, 225.

KÜRŞAT DEMİRCİ

II. İSLÂM KÜLTÜRÜNDE HAYVAN

A) İlimler Tarihi. İslâm bilim ve kültürü, canlı cansız bütün varlık alanıyla ilgili her çeşit bilgi türünü araştırmaya konu yapması bakımından en zengin kültürler arasında yer almıştır. Bu birikimin oluşmasında birçok etken söz konusudur. Bunların başında, İslâm'ın çok çeşitli hayvan türlerinin yaşadığı geniş bir coğrafyaya yayılması ve özellikle göçebe hayatı gereği olarak bu zengin hayvan varlığıyla yakın ilişki içinde bulunması gelmektedir. İslâm dininin kurban, zekât gibi ibadet şekillerinde ve hayvanî ürünlerle avcılık için koyduğu hükümlerde hayvanlara geniş yer vermesi, ayrıca Kur'an'da ve hadislerde daha başka sebeplerle hayvanlardan çok söz edilmesi bu etkenler arasında sayılmaktadır. Bunlardan başka, İslâm coğrafyasının Endülüs'ten Hindistan'a kadar genişlemesi sonucunda birbirinden çok farklı olan Mezopotamya, Grek, Mısır ve Hint kültürlerindeki hayvanlar âlemine ait yazılı ve sözlü bilgilerin İslâm kültürüne aktarılması da bu konuda büyük önem taşımaktadır. Bu kadar farklı kaynaklardan süzülüp gelen bilgileri daha sonra kendi özel araştırmalarıyla birleştiren müslümanlar zooloji ve veterinerlik gibi hayvanların anatomilerini, çeşitli özelliklerini ve hastalıklarını inceleyen bilimlerden eczacılık ve attarlık gibi onlardan faydalanma yollarını konu edinen bilimlere ve sanayie, varlık mertebeleri açısından insana yakınlıkları dolayısıyla da duygu ve düşüncelerinin ifadesinde gerçek veya sembol olarak kullanıldıkları güzel sanatlarla ve edebiyata kadar çeşitli alanlarda hayvanları

konu alan çok sayıda eser yazmışlardır. Bu eserlerde türüne göre sadece hayvanlara ait fizyolojik ve anatomik bilgilerle yetinilmemiş, aynı zamanda onlarla insan, tabiat ve Tanrı arasındaki ilişkiler de söz konusu edilmiştir. Böylece müslümanlar, hayvanlar âlemi hakkında daha önce benzerine rastlanmayan bir kültür birikimi oluşturmuşlardır.

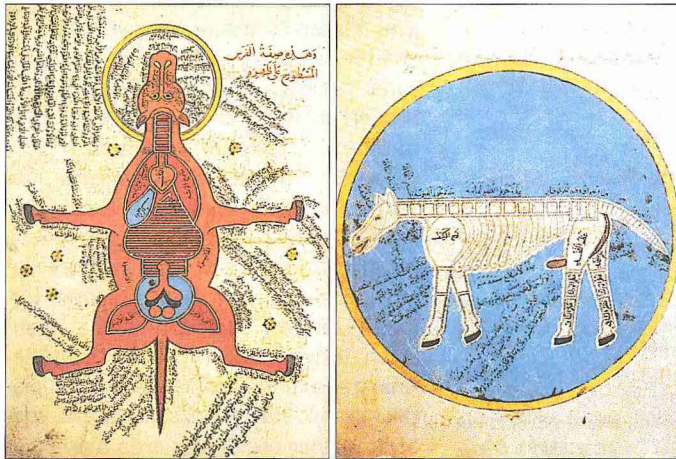
Hayvan kelimesi terim olarak tekil kullanıldığında hayvan kavramını veya bir hayvan, herhangi bir hayvan gibi hayvan türlerinden birini, çoğul kullanıldığında ise ya dar kapsamda bütün hayvanları yani hayvanlar âlemini, ya da daha geniş kapsamda bitkiler hariç insanların da dahil olduğu bütün canlıları ifade eder. İnsan bu son anlama dahil edildiği için klasik İslâm düşüncesinde “konuşan / düşünen canlı” (el-hayevânü'n-nâtık) şeklinde de tarif edilmiştir. Bu özel kullanım dışında kelimenin, en geniş terim kapsamında insan ve cinlerin de içinde yer aldığı bütün canlıları, dar kapsamda ise sadece karada ve denizdeki canlılarla kuşları ifade ettiği görülür. Nitekim Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye göre hayvan büyüyen, hisseden, irade ile hareket eden cisimdir (et-Ta'rifât, “hayevân” md.).

Arapça'daki kelimelerin üçte birine yakınının hayvan isimleriyle onlarla ilgili kelime ve deyimler oluşturur; bunların II. (VIII.) yüzyıldan itibaren insan hayatındaki önemlerinden dolayı özellikle deve, at ve sığır gibi evcil hayvanlar hakkında yazılan monografik lugat risâlelerinde, ardından da genel sözlüklerde yer alması başladığı görülür. İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) bu monografilerdeki bilgileri konularına göre topladığı *el-Muḥaṣṣaṣ* adlı hacimli sözlüğü hayvanlara yer veren (VI, 135; VIII, 186) çalışmaların en eskilerindendir. Arapça'da bazı hayvan türleri-

nin çok zengin isimleri vardır. Bunun sebebi, sözlükleri derleyenlerin eski devirlerden beri çeşitli lehçelerde bir hayvan türü için verilen farklı isimlerin tamamını bir araya getirmeleri ve insanların o hayvana gelişim evrelerine, cinsiyetine, rengine ve fizyolojik özelliklerine göre farklı isimler vermiş olmalarıdır. Bunun yanı sıra hayvan türlerine ait isimlerin sayısı aşağıdaki hallerde de farklılık arzeder: 1. Sözlüklerde ve zoolojiye dair eserlerde hayvanlar, türlerini (şube) belirten tekil veya çoğul yapıdaki dişil ya hut eril kelimelerle adlandırılır; **naam** (eril-tekil, çoğulu **en'âm** “sığır ve davar”), **behîme** (dişil-tekil, çoğulu **behâim** “dört ayaklı kara ve tatlı su hayvanları”), **se-mek** (eril-tekil, çoğulu **esmâk**, **simâk** “balıklar”) gibi. 2. Eğer eş anlamlı kelimeler veya belirlenmesi zor türlerin isimleri dışında bırakılacak olursa vahşi hayvanların çoğunun dişil / eril-tekil bir kelime ile adlandırıldıkları görülür; “kartal” anlamındaki **ukâb** (dişil) ve “tavus” anlamındaki **tâûs** (eril) gibi. 3. Sürü halinde yaşayan vahşi hayvanlar için bir topluluk ismi, bir de her iki cinsi ifade eden bir teklik ismi kullanılır; **neml** (karıncalar), **nemle** (bir karınca) gibi. Fakat bu durumda tekil eki alan kelime dişil bir isim olduğu izlenimini bırakır; **hamâm** (güvercinler), **hamâme** ([dişil] bir güvercin) gibi. Cinsiyet farkının ayırt edildiği vahşi veya evcil hayvanlar için de iki isim kullanılır. Eğer her ikisi de aynı kökten geliyorsa eril isim hem türe hem erkeğe has kılınmıştır; **kelb** (köpek), **kelbe** (dişi köpek) gibi. Eğer farklı köklerden geliyorsa dişil hayvan için kullanılan kelime de erildir ve genellikle hem dişiye hem türü ifade eder; meselâ “dişi sırtlan” anlamındaki **dabu'** (dişil) ve erkek sırtlan anlamındaki **zîh** (eril) gibi. 4. Bazı hayvan türleri için

üç isim kullanılır: Bir topluluk ismi, cinsiyete bakılmadan kullanılan bir teklik ismi ve sürü halinde yaşayan hayvanların erkeğini ifade eden özel bir isim; **neâm** (deve kuşları), **neâme** (cinsiyeti belirtilmeyen herhangi bir deve kuşu), **zalîm** (erkek deve kuşu); **himâr** (eşek), **himâre** ve **etân** (dişi eşek) gibi. Bu örneklerden himâre ikinci derecede dişil bir kelimedir ve İbrânîce'deki **hamôr** veya **atôn** gibi her iki cins için ortak kullanılan bir teklik ismi değildir. 5. Bedeviler'e yakın hayvanlara dört ayrı isim verilmiştir: Bir tür ismi, cinsiyete bakılmadan kullanılan bir teklik ismi, dişi ve erkek için birer tekil isim; **ibil** (develer), **baîr** (deve sürüsünden bir deve), **nâka** (dişi deve), **cemel** (erkek deve) gibi. Tür, cins ve topluluk hayvan isimleri yapı ve şekil itibarıyla eril olsalar da anlam itibarıyla çoğulu (cemaat) temsil ettiklerinden dişil sayılırlar (M. Ahmed Kâsım, s. 15); çünkü akıllı varlıkların dışındaki çoğullar dişil muamelesi görür. Ayrıca bu nevi hayvan isimlerinin tekili, genellikle teklik “tâ”sı (tâû'l-vahde) veya nisbet “yâ”sı ile yapılır ve cinsiyet söz konusu olmadan erkek için de dişi için de kullanılır.

Sözlük ve zoolojiye dair eserlerde bulunan çok sayıda hayvan ismi arasında özel ve mecazi anlam taşıyan kelimelerin yanında, insanlar için kullanılan künyelere benzer biçimde yapılmış **üm hubeyn** (bukalemun), **ibn âvâ** (çakal), **ebû ya'kûb** (kendir serçesi), **ebû'l-yakzân** (horoz), **bin-tû'l-verdân** (hamam böceği) gibi örneklerle de rastlanmaktadır. Bu tür künyeler çeşitli lehçelerde çağlar boyu kullanılmış ve çok defa gerçek isimlerin yerini almıştır. Fakat bu durum o hayvanların kişileştirilmesi demek değildir; çünkü söz konusu adlandırma bitkilere de yapılmıştır. Bu künyeler daha ziyade bazı hayvanların çirkinliğini gizlemeyi, bazılarının da sevimliliğini vurgulamayı amaçlayan hüsn-i ta'birler olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan Araplar'da Esed, Kureys, Kilâb gibi birçok kabile adı da hayvan isimlerinden alınmıştır. Ayrıca İslâm öncesi dönemlerden beri birçok hayvan, belirgin özelliğinden dolayı insanların benzer vasıflarıyla mukayese edildiği atasözlerine konu olmuştur; cesarette aslan, kinde deve, açlıkta kurt ve köpek, göz keskinliğinde kartal, ahmaklıkta devekuşu ve toygır gibi. II ve III. (VIII ve IX.) yüzyıllarda Nadr b. Şümeyl, Asmaî, Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi Basra ve Kûfe dilcilerinin tamamı hayvan isimleri-

IX. yüzyıla ait
*Kitâbü'z-Zerdeka fî
ma'rifeti'l-hayl*
adlı eserde
at anatomisiyle
ilgili resimli
iki sayfa
(İÜ Ktp., AY,
4689, vr. 21*, 27*)

ni içeren sözlükler meydana getirmişlerdir. Bu müelliflerin daha çok hayvanların nesepleriyle ve adlandırılmalarıyla ilgili konularda çalıştıkları görülür (Sezgin, III, 363-367).

Kur'an'da ve hadislerde, özellikle be- devilerin hayatında önemli yeri olan evcil ve vahşi hayvanlarla kuş ve haşeratin adlarına sıkça rastlanır. Bu hayvanlar sözlük ve zoolojik eserlerde olduğu gibi ya eril veya dişil topluluk / teklik isimleriyle (ibîl: el-Gâşiye 88/17), ya eril-tekil veya dişil isimleriyle (kelb: el-A'râf 7/176; neml, nemle: en-Neml 27/18) ya da tekil veya çoğul şeklindeki şube ve tür isimleriyle (naam, en'âm: el-Mâide 5/95, en'âm: el-En'âm 6/142; behîme, en'âm: el-Hac 22/28; tayr: el-Bakara 2/260) zikredilmiştir. Ayrıca altısı doğrudan, biri dolayı olmak üzere yedi sûrenin adı da topluluk, teklik ve şube ismi şeklinde hayvan adı taşımaktadır: Bakara (inek), En'âm (sığır-davar), Nahl (bal arısı), Neml (karınca), Ankebût (örümcek), Fîl (fil) ve Kureyş (köpek balığı). Ancak sonuncu sûre Kureyş kabilinden bahsettiği için bu ismi almıştır. Çok sayıda hadiste de hayvanlara iyi muamele edilmesi gerektiği, zararlılarının hangi durumlarda itlâf edileceği, eti helâl veya haram olanlar, kurbanlıkların nasıl kesileceği, meytenin (ölü hayvan) hükümü ve zekât gibi konular çerçevesinde sık sık hayvanlardan söz edilmiştir. Kur'an'da ve hadislerde hayvanların çokça zikredilmesinin sebepleri şöyle açıklanabilir: a) Diğer mahlûklar gibi hayvanların da Allah tarafından yaratıldığını hatırlatmak; onların yaratılışındaki hikmet üzerinde insanları düşünmeye sevk etmek; gıda, binek ve taşıt ihtiyacını karşılamaları, servet ve ziynet değeri taşımaları bakımından belirli hayvan türlerinin insanın istifadesine sunulduğuna işaret etmek; bu nimetlere karşılık olarak şükretmenin bir kulluk görevi olduğunu vurgulamak (Âl-i İmrân 3/14; el-En'âm 6/38; en-Nahl 16/5-8, 66, 69, 80; el-Mü'minûn 23/21-22; en-Nûr 24/45; Yâsîn 36/71; el-Mü'min 40/79; eş-Şûrâ 42/11; ez-Zuhruf 43/12-14; el-Mülk 67/19; el-Gâşiye 88/17). b) İnsanın hayvanlardan faydalanması konusundaki usulleri hukukî açıdan düzenlemek, yenilmesi helâl ve haram olan hayvanları belirlemek (el-Bakara 2/168-173; el-Mâide 5/3-7, 96-97; el-En'âm 6/145-146; el-A'râf 7/156-157; en-Nahl 16/115-116). c) Hayvanları kurban ve zekât konusu yaparak insanın onlar aracılığıyla da Allah'a yaklaşmasını sağlamak (Meryem 19/31; el-Enbiyâ 21/73;

el-Kevser 108/2). d) Câhiliye Arapları'nın -dolayısıyla da diğer kavimlerin- Beliyye, İstimtâr ve Bereket gibi farklı adlarla anılan o devirlerdeki hayvan kùltlerini ve putlara hayvan sunma âdetlerini ortadan kaldırarak hayvanların sadece Allah adına kurban edilebileceği inancını yerleştirmek ve kurbanlık hayvan türü sayısını en aza indirmek (el-Mâide 5/102-103; el-En'âm 6/138-139). e) Hayvanların haklarına riayet etmeyi öğretmek (bk. hadis külliyyatındaki bed'ü'l-halk, zebâ'ih, şayd, büyü vb. bablar).

İslâm tarihinde ilk yüzyıllardan itibaren hızlı bir şekilde gelişen bilimlerden biri de ilm-i hayevândır. Müslüman âlimler, mensup oldukları milletlerin hayvanlar hakkındaki birikimlerini çeşitli kùltürlerden, özellikle de Grek ve Doğu Helenizmi kùltürlerinden tercüme yoluyla elde ettikleri aklî ve tecrübî bilgilerle birleştirerek bir bakıma Ortaçağ'da modern zoolojinin öncüsü olmuşlardır. Bu âlimler, hayvanların sadece fizyolojik yapılarıyla değil psikolojik yapı ve karakterleri, yaşantıları, kendi âlemleri içerisindeki sosyal davranışları, insanla olan münasebetleri, ona verdikleri fayda ve zararlar, kùltürdeki yer ve değeriyle de ilgilenmişlerdir; dolayısıyla hayvanları sadece ilm'ül-hayevân çerçevesinde ele almayıp başta tıp, eczacılık (fennü's-saydele), veterinerlik (ilm'ül-baytara), ziraatçılık (ilm'ül-filâha / ilm'ül-z-zîra), kuşçuluk (ilm'ül-beyze-re), kozmoloji (ilm'ül-mükvevânât) ve hatta parfûmcülük (el-itâre) olmak üzere çeşitli alanlarda incelemişler, böylece onların bütün yönleri hakkında zengin ve çok yönlü eserler kaleme almışlardır. Bu eserleri, konuları ve yazılış yöntemleri bakımından zoografik ve zoolojik olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Ancak bu kesin bir ayırımı değildir; çünkü çok defa ikinci türe girenler birinci türdeki-leri de içermektedir. İslâm bilim tarihinde III. (IX.) yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ilm-i hayevân (ilm'ül-hayevân) tabiriyle daha çok hayvanların anatomisini inceleyen zooloji bilimi kastedilmekle birlikte genelde her iki türden çalışmalar da kapsamına alınmaktadır.

Zoografik Eserler. Genel olarak hayvanların, özel olarak bir hayvan türünün isimlerini derleyip dil bilgisi açısından inceleyen, yaşayışlarını ve morfolojik özellikleriyle karakterlerini araştıran, onlarla ilgili âdet ve inançları, hikâyeleri, atasözlerini, haklarında yazılmış şiirleri toplayan ve insanlara verdikleri fayda ve zararları anlatan eserlerdir. Bunlarda hayvanların

doğrudan biyolojik, anatomik ve fizyolojik yönleriyle ilgili aklî ve tecrübî araştırmalara dayanarak elde edilmiş bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu tür eserler en çok İslâm'ın ilk devirlerinde, daha ziyade II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda kaleme alınmıştır. Müellifleri genellikle dil âlimleri olan bu kitaplara hayvanlar hakkında hazırlanmış ansiklopedik sözlükler gözûyle de bakılabilir; başlıcaları şunlardır: Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 211/826) deve, at, şahin, güvercin, akrep ve sürüngenleri konu alan bir dizi risâlesi (Sezgin, III, 364); bilhassa atlarla ve Araplar'ın at kùltürüyle ilgili olan *Kitâbü'l-Hayl*'i (Haydarâbâd 1358) meşhurdur. Ayrıca bazı kaynaklarda Ma'mer b. Müsennâ'nın atlar hakkında elli bölümlük bir eserinin daha bulunduğu kaydedilmektedir (Demîrî, I, tercüme edenin önsözü); fakat böyle bir kitaba henüz rastlanmamıştır.

Asmaî nisbesiyle meşhur Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb'in (ö. 216/831) atların yaşayışını, tür ve ırklarını, isimlerini, üstün cinslerini, yürüyüşleriyle koşmalarını, renklerini, maharetlerini ve zaafılarını inceleyen *Kitâbü'l-Hayl* adlı eseri A. Haffner tarafından neşredilmiştir (Wien 1895). Asmaî'nin öteki eserlerinden *Kitâbü'l-Vuhûş*, vahşi hayvanların isim ve morfolojik yapılarını konu almaktadır (nşr. R. Geyer, Wien 1888); Geyer'in kullanmadığı bir başka yazma nüsha da Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır (fonds Arabe, I, 3939, nr. 2). *Kitâbü's-Şâ'* ise Asmaî'nin davar hakkındaki eseridir (nşr. A. Haffner, Beyrut 1895; Wien 1896). Müellifin develerle ilgili *Kitâbü'l-İbîl*'i de *Texte zur arabischen Lexikographie* adıyla yine A. Haffner tarafından neşredilmiştir (Leipzig 1905). Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin (ö. 224/838) *Kitâbü'n-Ne'am* adlı çalışmasına (nşr. M. Bouyges, *Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth*, 1908, III/1, s. 1-144) yazarın *Garîb'ül-muşannef* adlı eserinin bir kısmı olarak da bakılmaktadır (Sezgin, III, 367).

Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 231/846) *Kitâbü Esmâ'i hayl'l-Arab* ve *fürsânihim* adlı eseri, Arapça'daki at isimlerini bir araya toplayan hem Câhiliye hem İslâmî dönem için önemli bir kaynaktır (nşr. G. Levi Della Vida, Leiden 1928); onun *Kitâbü'z-Zü'âb*'i ise kurtlarla ilgilidir. İbnü'l-Kelbî lakabıyla meşhur Hişâm b. Muhammed el-Kelbî de (ö. 204/819) bu çerçevede eser vermiş bir âlimdir; atların isimlerini toplayan *Kitâbü'l-Hayl*'i önce Levi Della Vida (Leiden

1928), daha sonra Ahmed Zekî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1977).

Yukarıda başlıcaları sayılan eserlerden faydalanılarak daha sonraki devirlerde de çok sayıda kitap kaleme alınmıştır. Bunların III. (IX.) yüzyıldan itibaren konuları açısından son derece özelleştikleri ve meselâ bazan sadece belirli bir hayvan türünün isimlerini toplamayı dahi amaç edindikleri görülür; İbn Hâleveyh'in 500 aslan ismini topladığı *Esmâ'ü'l-esed*'i ile 200 yılan ismini topladığı *Esmâ'ü'l-hayye*'si ve Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî'nin 600 aslan ismini topladığı *Esmâ'ü'l-esed*'i gibi.

Zoolojik Eserler. Zoografik çalışmalar paralel olarak bilimsel değeri haiz birçok zoolojik eser vücuda getirilmiştir. Günümüzde dahi değerini yitirmemiş olan bu eserlerin çoğu ve en önemlileri, İslâm zooloji tarihinin altın devri sayılan II-IV. (VIII-X.) yüzyıllar arasında kaleme alınmıştır. "İlmü'l-hayevân" denilince öncelikle kastedilen zooloji, aklî ve tecrübî yöntemlerle hayvanların morfolojik, anatomik ve fizyolojik yapılarını inceleme, sınıflarını tesbit etme (taksonomi) ve yaşayış tarzlarını, kendi aralarında ve insanlara karşı gösterdikleri davranışları araştırma konularını içermektedir. Kâtib Çelebi zoolojiji, "Hayvan türlerinin ayrııcı özelliklerini, onların karakteristik davranışlarını, fayda ve zararlarını inceleyen bir bilimdir. Konusu karada ve suda yürüyen, yüzen, sürünen, uçan ve benzeri hayvan cinsleridir. Bu bilimin gayesi hayvanların tedavi edilmesi ve onlardan faydalanılması, zararlarından kaçınılması, hal ve davranışlarına vâkıf olunmasıdır" şeklinde tarif etmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 695). Müslüman âlimler nazarında ilm-i hayevân terimi bugünkü zooloji ile veterinerlik, kuşçuluk ve biyoloji gibi bilimleri de içerecek şekilde kullanılmıştır. Veterinerlik ve kuşçuluk İslâm bilim tarihinde ayrı birer bilim dalı halinde gelişmiştir. Bununla birlikte zooloji çalışmalarına sadece bu bilim dallarında değil hayvansal kökenli ilaç elde etmek için eczacılık ve tıpta, parfüm elde etmek için attarlıkta, kâinatın oluşumunu ve varlık türlerini incelerken de kozmolojide başvurulmuş, böylece hayvanlar doğrudan veya dolaylı olarak çok geniş bir alanda araştırılmıştır.

İlm-i hayevân, konusu ve yöntemleri açısından aklî ve tabiî bilimlerin bir dalı olarak görülmüş, bu bakımdan Fârâbî'den itibaren ilimlerin tasnifi konusunda eser veren bilginlerin sınıflandırmalarının

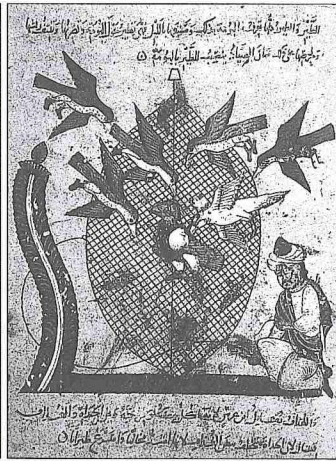
da her zaman tabiî veya fizikî ilimler içerisinde gösterilmiştir (*İhşâ'ü'l-'ulûm*, s. 99; İbn Sînâ, *Aksâmü'l-'ulûm*'l-'akliyye, s. 110). İhân-ı Safâ tarafından tabiî ilimlerin sekizinci risâlesi hayvanlara ayrılmıştır (*Resâ'il*, II, 178-377). Hârizmî'nin *Mefâtihü'l-'ulûm* adlı eserinde zooloji yabancı ilimler (ulûmü'l-acem) kısmında yer almış ve "el-ilmü't-tabîî"nin bir şubesi olarak tanımlanmıştır (s. 154). Buna karşılık daha sonraki dönemlerde yazılan bazı eserlerdeki ilim sınıflamalarında, meselâ Gazzâlî'nin *İhyâ'ü'l-'ulûm*'d-dîn'i ile İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde zoolojiye hiç yer verilmemiştir. Bu durum, VI. (XII.) yüzyıldan itibaren müslümanların ilm-i hayevâna olan ilgilerinin yavaş yavaş azaldığını göstermektedir.

İslâm toplumunda hayvanlar hakkındaki bilimsel incelemelerin başlamasına, daha önceki kültürlerde bu alanda yazılan eserlerin Arapça'ya çevrilmesinin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Bu münasebetle müslüman âlimler, diğer ilmî ve felsefî konular gibi hayvanlar konusunda da biri Hermetik, diğeri Grek-Helenistik olmak üzere başlıca iki geleneğin bulunduğunu öğrenmişlerdi. Mezopotamya medeniyetinin felsefî ve ilmî bir ürünü olan Şii-İsmâîlî geleneğin Hz. İdris ile aynileştirdiği tanrı Hermes Trimegistos'un ilhamlarına dayandırılan Hermesçiliği, başta Grek ve Mısır olmak üzere bütün Akdeniz kültürlerinde etkili olduğu için her yönüyle aydınlatılabilmek kolay değildir. Bununla birlikte bazı temel unsurları çeşitli kültürlerde aynı şekilde tekrar edilerek geldiğinden bu geleneğin günümüze ulaşan bazı uzantılarını tesbit etmek mümkündür. Zooloji dahil bilimin çeşitli dalları ile felsefede yazarı veya derleyeni kesin olarak bilinmediği için bir Grek veya müslüman âlimine mal edilen birçok eser vardır ki bunlar aslında Hermetik geleneğe aittir. Müslüman âlimler Hermetik geleneği, ya doğrudan İslâm öncesi Sâmiî gelenekten yazılı veya sözlü olarak ya da Grek geleneğindeki tesirlerini yansıtan eserlerin Arapça'ya tercümesinden öğrenmişlerdir. Zooloji konusunda Hermetik geleneği yansıtan eserlerin başında, III. (IX.) yüzyılda doğrudan Arapça kaleme alınan fakat yazarı belli olmayan *Kitâbü Serâ'iri'l-halîka ve 'ilmi't-tabî'a* ile (Marshall, Oxford, nr. 566) meşhur Endülüslü âlim Mecnî'ye atfedilen ve *Kitâbü İstamâtisa*, *Kitâbü'l-Madîtis* veya *Kitâbü'l-Üşuvvâtâs* (Bibliothèque Nationale, nr. 2577) gibi farklı adlarla bilinen *Kitâbü Tabâ'iri'l-hayevân*'i-

müteharrike gelir (Bibliothèque Nationale, nr. 2302; Marshall, Oxford, nr. 566). Bu ve benzeri eserlerden esinlenerek kaleme alınan ve Aristo'ya atfedilen *Kitâbü Kısmeti'l-'âlem* ve *Kitâbü Nu'ûti'l-hayevân*, Tyanalı Apollonios'a atfedilen *Kitâbü Sirri'l-halîka* ve Hipokrat'a atfedilen *Kitâbü Tabâ'iri'l-hayevân* adlı eserler de Hermetik geleneği yansıtan diğer örneklerdir (Sezgin, III, 349, 351, 354).

Müslüman âlimler, zooloji konusunda Grek bilginlerinin kaleme aldıkları eserlerin bazılarını Arapça'ya yapılmış tercümelerinden, bazılarını da haklarında bilgi veren bu gibi kaynaklardan tanımışlardır. Bunların başında, Aristo'nun Arapça'ya Yahyâ İbnü'l-Bitrîk tarafından *Kitâbü'l-Hayevân* adıyla on dokuz maddelik bir tek kitap halinde tercüme edilen *Historia animalium* (hayvanların tarihi), *De partibus animalium* (hayvanların organları) ve *De generatione animalium* (hayvanların oluşumu) adlı eserleri gelir. Câhiz gibi birçok müslüman filozof ve bilgin bu sistematik eserden yalnızca istifade etmekle kalmamış, yanlış buldukları taraflarını da eleştirmiştir. Eser daha mükemmel biçimde Ebû Ali İbn Zûr'a tarafından da Arapça'ya çevrilmiştir; ayrıca Ebû'l-Ferec İbnü't-Tayyib eseri şerhetmiştir. İbn Sînâ ise Aristo'nun bu üç eserini *eş-Şifâ*'da incelemiştir (aş. bk.). Müslüman âlimlerin tanıdığı diğer bir eser Hipokrat, Hermes ve Demokritos'a atfedilen *Kitâbü Menâfi'i'l-hayevân*'dir. Magnesialı Theomnestos'a ait olduğu sanılan ve *Kitâbü'l-Baytara* denilen veterinerlik hakkındaki bir risâle de müslümanların bildiği başka bir eserdir. Bunlara Düzmece Büyük İskender'den *Kitâbü'l-Cevârih ve'l-'ulûm*'i-bezdere, Laodiceali Polemon'dan *Kitâbü'l-Firâse* ve Apsirtus'tan *Kitâbü'l-Filâha* adlarıyla çevrilen üç eser de eklenebilir (Sezgin, III, 352-353, 377). Başta Câhiz, Kindî, Fârâbî, İhân-ı Safâ ve Demîrî olmak üzere zooloji konusunda eser kaleme alan birçok âlim, Hermetik ve Grek-Helenistik geleneklere ait bu ve benzeri eserlere atıflarda bulunmuş; bu konuda gerek kendi fikirlerini desteklemek gerekse onlardaki bazı görüşleri tenkit etmek için yer yer nakiller yapmıştır.

İslâm zooloji tarihi, müslüman milletlerin kendi öz gelenekleriyle yukarıda isimleri sayılan yabancı kaynaklardan tevarüs edilen bilgilerle birleşerek II. (VIII.) yüzyıldan itibaren varlık kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllar-

Câhiz'in
Kitâbü'l-
Hayevân adlı
eserinden
minyatürü
iki sayfa
(Milano
Ambrosiana Ktp.,
nr. 140, R. F. D.)

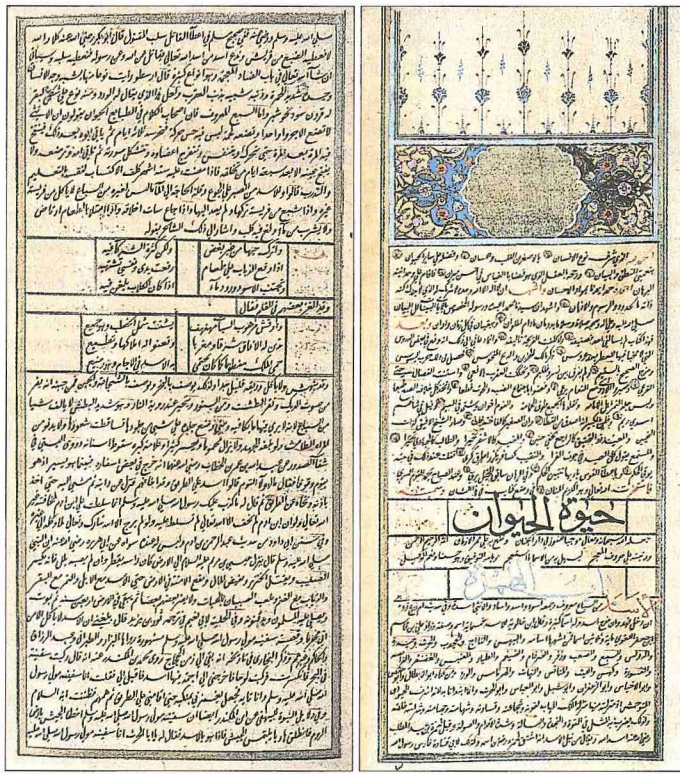
da doğrudan veya dolaylı olarak zoolojiye ilgili sayısız eser vücuda getirilmiştir. Bunlardan birçoğu günümüze ulaştığı halde bazıları kaybolmuştur. II-VI. (VIII-XII.) yüzyıllar arası, İslâm zooloji tarihinin en önemli eserlerinin ortaya konulduğu dönemdir. Tarih itibariyle bunların başında aslı bulunmayan, fakat sonraki eserlerde yer alan nakiller vasıtasıyla tanınan ünlü kimya bilgini Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815) *Kitâbü'l-Hayevân* adlı risâlesi gelir. Filozof Ya'kûb b. İshak el-Kindî de bal arılarının türleri hakkında *Risâle fi envâ'i'n-nahl* ve *kerâ'imih*, zararlı böcekler hakkında *Risâle fi'l-haşarât*, hayvan cesetleriyle ilgili *Risâle fi ecsâdi'l-hayevân izâ fesedet*, hipoloji ve veterinerlik üzerine *Kitâbü'l-Hayl ve'l-bay-ğara* adındaki eserleri yazmıştır (Sezgin, III, 375). Fakat bu döneme ait en ünlü çalışma şüphesiz Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ıdır. Câhiz yedi ciltlik bu şaheserinde toplam 350 kadar hayvanı tanıtmış, bu hayvanlar hakkında başta Aristo olmak üzere önceki yazarların verdikleri bilgileri, kendi şahsî gözlemlerini ve ayrıca topladığı efsane ve halk inanışlarını nakletmiştir. "Edeb" tarzında kaleme alınan kitap zooloji tarihi açısından çok önemli bilgiler içermektedir. Câhiz'in bu eseri daha sonra yapılan bütün çalışmalara kaynaklık etmiş ve çeşitli devirlerde birçok defa özetlenmiştir. Bu özetler arasında önemli olanlardan biri, İbn Senâül-mülk diye bilinen Hibetullah b. Ca'fer'in *Rûhu'l-hayevân* adlı kısaltmasıdır. Yer yer ilâveler de içeren bu kısaltma özellikle hayvanların sosyal ve psikolojik yaşantıları bakımından önem arzeder. Tanınmış başka bir kısaltma da İbnü'l-Lebbâd lakabıyla bilinen Abdülatîf el-Bağdâdî'nin *İhtîşâru Kitâbi'l-Hayevân*'ıdır.

Câhiz'den sonra hayvanlar konusunda eser verenlerin başında, zooloji tarihi açısından büyük önem taşıyan *Risâle fi a'zâ'i'l-hayevân ve ef'âlihâ ve kuvvetihâ* (Taşkent, nr. 1913, vr. 308^a-315^b) adlı eseriyile Fârâbî gelir. İhvân-ı Safâ'nın *Resâ'il*'inde de "Fî Tekvîni'l-hayvânât ve es-nâfihâ" başlıklı uzun bir risâle yer almıştır (II, 178-377). Bu risâledeki özellikle ekoloji ve hayvan psikolojisi açısından değer taşıyan bir bölüm, *Dispute between Man and the Animals* adıyla J. Platts tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (London 1969). İlm-i hayevân sahasında yazılmış sistematik eserler arasında İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*' adlı eserinin "e't-Tabî'iyât" bölümünde sekizinci ve son fenni teşkil eden on üç makalelik "el-hayevân" kısmı önemli bir yere sahiptir. İbn Sînâ Michael Scot tarafından kısaltılarak *Abbreviatio Avicennae de animalibus* adıyla Latince'ye de çevrilen bu çalışmasında, Aristo'dan tercüme edilen üç kitabın (yk. bk.) yanı sıra Câfînûs'un anatomi kitaplarından ve Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ından da faydalanmış, ayrıca kendi müşahedelerini de ekleyerek eserini tecrübî veriler açısından bir ölçüde zenginleştirmiştir. Bu arada ilm-i hayevânı anatomi, fizyoloji ve embriyolojiyle birleştirmiş, fakat hekimliğinin etkisi altında insan anatomisine hayvan anatomisinden fazla yer vermiştir. İbn Sînâ'nın en çok bu disiplini incelerken Aristo'nun adını andığı ve bazı ayrıntılarda -anatomi bahisleri hariç- karşı çıkışa da daha çok onun otoritesine dayandığı görülür. Ancak bu durum, eserinin Aristo'dan yapılmış basit bir derleme olduğu anlamına gelmemektedir; zira yazılışında yukarıda işaret edilen diğer kaynakların da rolü büyüktür. Öte yandan mukayeseli zooloji bahsinde hayvanları çeşitli açılardan

dan tasnife tâbi tutarak incelemiş ve canlılarla ilgili tesbitlerin insanı Allah'ın hikmetine götürdüğü fikrini işlemiştir (İbn Sînâ, *eş-Şifâ' e't-Tabî'iyât* (8), İbrâhîm Medkûr'un girişi). Zooloji konusunda yazanlar arasında hatırlanması gerekenlerden biri de *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eseriyle İbn Bâcce, bir diğeri ise Aristo'nun *De partibus animalium*'u ile *De generatione animalium*'una şerhler yazan İbn Rüşd'dür.

Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ından sonra İslâm zooloji tarihinde en önemli yeri hiç şüphesiz, VI. (XII.) yüzyılda yaşamış olan Şerefüzzamân Tâhir el-Mervezi'nin *Kitâbü Tabâ'ifi'l-hayevân*'ı işgal etmektedir. Yanlışlıkla bazı yazma nüshaları (India Office Library, Delhi, nr. 1949) *Kitâbü'l-Hayevân* adı altında İbn Sînâ'nın öğrencisi Şerefüzzamân Muhammed el-İlâkî'ye atfedilen eser Aristo, Demokrit, Hipokrat, Câfînûs, Câhiz, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi birçok âlimden yapılan nakillerden başka Mervezi'nin hayvanlarla ilgili şahsî araştırmalarını da içerir. Yazımının 518 (1124) yılında tamamlandığı anlaşılan kitap esas itibariyle iki ana kısımdan oluşmaktadır; birinci kısım insana ve özellikleriyle ırklara, ikinci kısım hayvanlara ayrılmıştır. Mervezi bu kısımda, önceki eserlerde ismi geçmeyen birçok hayvan hakkında bilgiler vermiş ve onlardan farklı olarak edebî türden bilgilere hiç yer ayırmayıp hayvanları sadece bilimsel açıdan inceleme konusu yapmıştır.

VI. (XII.) yüzyıldan itibaren İslâm dünyasındaki zoolojik çalışmalar büyük ölçüde bir duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Şüphesiz müslüman bilginler hayvanlar hakkında yazmaya devam etmişlerdir; fakat bu yüzyıldan sonra kaleme alınan eserlerde özellikle bilimsel zoolojik araştırmalar açısından dikkate değer yeniliklere pek rastlanmamaktadır. Mervezi'nin kitabından sonra zooloji tarihi bakımından önemli sayılabilecek tek çalışma, Kemâleddin ed-Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ıdır. 773 (1372) yılında tamamlanan ve üslûp, tarz, edebî türü bakımından Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ına benzeyen eser 1069 hayvan hakkında her türlü ilmî ve dinî bilgiyi vermekte, ayrıca bunların tıbbî faydaları ile etlerinin helâl veya haram oluşları hususunda gerekli hükümleri de içermektedir. Hayvanlar konusunda İslâm dünyasında en çok okunan kitap Demîrî'nin bu eseridir. Bu sebeple çeşitli devirlerde birçok kimse tarafından özetlenerek veya seçmeleri yapılarak çoğaltıldığı gibi

Demiri'nin
Hayâtü'l-
hayevân adlı
eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Halef Efendi,
nr. 6262)

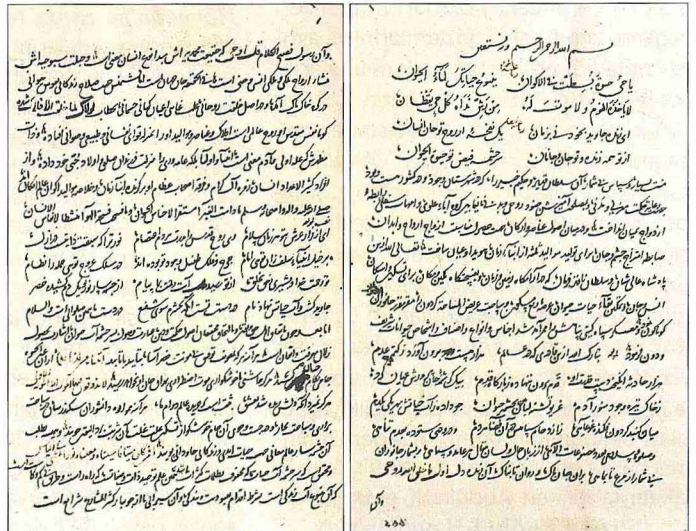
Türkçe'ye ve Farsça'ya da çeşitli tercüme yapılmıştır. Meselâ Demâminî (ö. 827/1424), *'Aynü'l-hayât* adlı eserini yer yer özetleyerek ve yer yer ilâveler yaparak ondan meydana getirmiş, Abraham Ecchellensis tarafından Latince'ye çevrilmiş 1647'de Paris'te basılan Süyûtî'nin *Divânü'l-hayevân*'ı da yine ondan kısıltılarak yazılmıştır. İdris-i Bitlisî'nin Farsça çevirisinin *Havâşşü'l-hayevân* adını taşıyan bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Revan Köşkü, nr. 1665); Türkçe tercümelerin başlıcasını ise Abdurrahman b. İbrâhim es-Sivâsî'ninki teşkil eder. Demiri'nin eseri birçok defa basılmıştır (*DİA*, IX, 153). Ayrıca S. de Sacy, seçtiği parçaları *Extraits de la grande histoire des animaux* adıyla Fransızca'ya (Strasbourg 1787), A. S. G. Jayakar da kitabın dörtte üçlük kısmını *Ad-Damiri's Hayât al-Hayavân* adıyla iki cilt halinde İngilizce'ye çevirmiştir (Bombay-London 1906-1908).

İslâm dünyasında zooloji çalışmaları bu tür eserlerle sınırlı değildir. Tıp, eczacılık, veterinerlik ve ziraat gibi bilim dallarıyla ilgili olarak yazılan, fakat zoografik ve zoolojik incelemeler de ihtiva eden birçok kitap vardır. Meselâ Buhtîşü' ailesinden Ebû Saîd Ubeydullah b. Cibrâil'in (ö. 450/1058'den sonra) *Menâfi'u'l-hayevân*'ı tıp ve eczacılık alanıyla ilgili olup zoolojik konuları içeren bu tip çalışmaların güzel

bir örneğidir. Tabip olan müellif, yazma nüshalarında az çok farklı isimler taşıyan bu eserinde hayvan kökenli ilaçlarla ilgilendirken hayvanlar hakkında zengin bilgiler vermiştir. Daha sonra Gâzân Han'ın emriyle kitap Farsça'ya çevrilmiştir. Bu konudaki başka önemli bir örnek de İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 646/1248) *el-Muğnî fi'l-edviyyâtü'l-müfrede* adlı eseridir. Ziraatçılıkla ilgili benzer çalışmaların en önemlisi İbnü'l-Avvâm'ın (ö. 580/1185 [?]) *Kitâbü'l-Filâha*'sıdır. Eseri J. A. Banqueri İspanyolca çevirisiyle birlikte iki cilt halinde neşretmiştir (Madrid 1809). Vete-

rinerlikle ilgili kitaplara örnek olarak da Ya'kûb b. İshak el-Kindî'ye atfedilen ve bir nüshası Bağdat el-Methafü'l-İrâkî'de kayıtlı olan (nr. 134) atlar ve at baytarlığıyla ilgili *Kitâb fi'l-hayl ve'l-baytara* zikredilebilir. Ansiklopedik ve kozmolojik çalışmalar da yer yer zooloji konularını içerir. Bunların ilk örneğini, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-aḥbâr*'ı teşkil eder. Eserde "hayvanların tabiatı" adı altında zoolojiye önemli bir kısım ayrılmıştır. Bu bölümde hayvanlar hakkında yer alan bilgiler hayvan psikolojisi ve sosyolojisi bakımından önem arz etmektedir. İbn Kuteybe ayrıca atlar, develer ve vahşi hayvanlar hakkında bir dizi risâle kaleme almıştır (Sezgin, III, 376-377). Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb*'i, farklı toplumların hayvanlar hakkında takındıkları tavırları öğrenme bakımından önemli bilgiler içerir. Bu tür eserlerin en meşhurlarından biri de Zekeriyâ el-Kazvî'nin *'Acâ'ibü'l-mahlûkât ve garâ'ibü'l-mevcûdât*'ıdır. 661 (1263) yılında yazılan kitabın zooloji kısmında yaklaşık 130 hayvan hakkında bilgi verilmektedir (bk. *ACÂİBÜ'L-MAHLÛKÂT*). Benzer bir önemli çalışma da Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvî'nin Farsça *Nüzhetü'l-kulûb*'udur. Müellifin 740 (1339) yılında tamamladığı kitabın zooloji kısmında 228 hayvanın Farsça, Arapça, Türkçe ve Moğolca isimleri verilmiş, bu hayvanların tıbbî faydaları ve başlıca özellikleri anlatılmıştır. Eserin zooloji kısmı J. Stephenson tarafından İngilizce çevirisiyle birlikte *The Zoological Section of the Nuzhatu'l-qulûb* adı altında neşredilmiştir (London 1928).

Özellikle III-VI. (IX-XII.) yüzyıllar arasında İslâm dünyasında zooloji incelemelerinin yoğun şekilde yapılmış olmasına

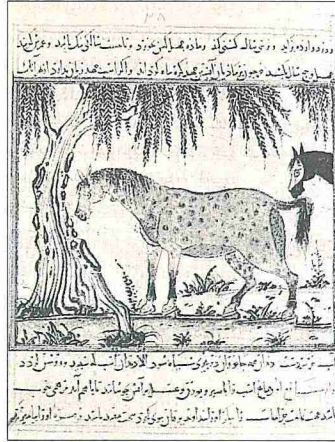
Demiri'nin
Hayâtü'l-
hayevân adlı
eserinin
İdris-i
Bitlisî
tarafından
Havâşşü'l-
hayevân
adıyla yapılan
tercümesinin
ilk iki sayfası
(TSMK,
Revan Köşkü,
nr. 1665)

karşılık medreselerde müstakil zooloji eğitimi verilir verilmediği hakkında fazla bilgi yoktur. Ezher ve Nizâmiye gibi ilk büyük klasik medreselerin ders programları az çok bilinmekte ve bunlarda zooloji derslerinin yer almadığı görülmektedir. Ancak özel müfredatlı tıp medreselerinde ayrı bir ders olarak okutulmasa da tıp bilimleri ile ilgili derslerde zoolojiye yer verilmiş olduğu söylenebilir. Zira bu kurumlarda hayvansal kökenli ilaç terkiplerinin yapıldığı ve hayvanların denek olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zooloji, genelde medrese dışında otoritelerden ve onların yazdıkları kitaplardan öğreniliyordu.

İslâm dünyasında XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yapılan zooloji araştırmaları ve hayvanlar âlemi hakkında verilen bilgiler yukarıda zikredilen zoografi ve zooloji kitaplarına dayanmaktadır. XV. yüzyıldan sonra yazılan kitaplarda zooloji tarihi açısından hemen hemen kayda değer hiçbir yenilik yoktur. Meselâ Osmanlı ilim muhitinde çokça başvurulmuş eserler Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ı ve tercümelerinden ibaretti. XIX. yüzyılın birinci yarısından itibaren İslâm dünyasında özellikle Anadolu, Suriye ve Mısır gibi Osmanlı muhitlerinde Batı'da gelişen modern zoolojiden etkilenilmiş ve bu konu mektep ve medreselerin ders programlarına alınmıştır.

14 Mart 1827'de İstanbul'da Tıbhâne-i Âmir'e'nin açılmasıyla zooloji ilk defa tıp, eczacılık, dişçilik ve veterinerlik gibi uygulamalı bilim dallarına yardımcı bir ders olarak okutulmaya başlanmış ve bu okulla Cerrahhâne-i Âmir'e'de İstefanaki Karateodori Efendi tarafından verilmiştir. Biyoloji ve tıp dallarına bağlı olmayan ilk bağımsız zooloji dersi ise 1900 yılında açılan Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin Ulûm-i Riyâziyye ve Tabîyye şubesinde okutulmuştur. Daha önce 1838'de kurulan Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye ile 1867'de kurulan Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye'nin üçüncü sınıflarında "ilm-i hayvanât-ı tıbbiyye" adıyla okutulan tıbbî zooloji de bu iki okulun 1909'da birleştirilip Tıp Fakültesi adı altında Dârülfünûn'a bağlanması üzerine bu fakültenin birinci sınıf programına alınmıştır. 1925-1926 ders yılında fizik-kimya-biyoloji sınıfı oluşturulmuş ve zooloji dersleri biri genel zooloji, diğeri parazitoloji diye adlandırılan tıbbî zooloji olmak üzere iki ders halinde okutulmuştur. Türkiye'de ilk tercüme zooloji ders kitabı Louis Figuiert'ten çevrilen *İlm-i Hayvânât*, ilk telif zooloji kitabı da Mira-

Ebû Saïd
Ubeydullah
b. Buhtîsû'un
*Menâfi'u'l-
hayevân* adlı
eserinden
iki sayfa
(New York
The Pierpont
Morgan
Library,
M. nr. 500,
vr. 28*, 108*)

lay Macarlı Abdullah Bey'in Fransızca yazdığı ve muavini Miralay Ali Râşid Bey'in Türkçe'ye çevirdiği *Fenn-i Hayvânât-ı Tıbbiyye*'dir (1876). Klasik Osmanlı medreselerinin müfredatında bulunmayan zooloji derslerine sadece, 1909'da kurulan Dârülhilâfeti'l-aliyye Medresesi tâli kısmının dördüncü sınıfında ve haftada iki saat olmak üzere yer verilmiştir. Tıp, eczacılık ve veterinerlikten bağımsız zooloji eğitimi ise Cumhuriyet'ten sonra açılan fen fakülteleriyle başlamıştır.

Diğer İslâm ülkelerinde de zooloji geleceğini modern zoolojiyle birleştirerek bu konuda eser veren ilim adamları bulunmaktadır. Ali Hâzîn'in *Havâşşü'l-hayevân*'ı (XVIII. yüzyıl), Ahmed Fâris eş-Şid-yâk'ın *Şerhu Tabâ'i'ü'l-hayevân*'ı (Malta 1841), Ferîd Vecdî'nin *Dâ'iretü'l-ma'ârifü'l-karni'l-işrîn* (I-X, Kahire 1910-1918) adlı ansiklopedik eserinin ilgili maddeleriyle Emîn Me'lûf'un *Mu'cemü'l-hayevân* adlı ansiklopedisi (Kahire 1932) son üç asırda meydana getirilmiş başlıca eserlerdir.

Müslüman âlimlerin zooloji alanında ortaya koydukları çalışmalarla ilgilenen bir takım şarkiyatçılar, bu araştırma ve incelemeleri ilmi olmaktan ziyade edebî birer çalışma kabul etmişlerdir. Bu tür bir yaklaşımın yanlışlığı birkaç açıdan ele alınabilir. Birincisi genel olarak bilim tarihinde, özel olarak da zooloji tarihinde ihtisasları bulunmayan bu şarkiyatçıların çoğu edebiyatçıdır; dolayısıyla söz konusu eserlerin edebî yönlerinin ötesindeki bilimsel niteliklerini değerlendirme imkânına sahip değildirlir. Bazan tek bir hayvan hakkında dahi efsanesinden hikâyesine ve şiirine kadar her türlü bilgiyi ihtiva eden bu eserler daima edebî yönleriyle incelenmiş ve onların ilmi olmadıkları sonucuna varılmıştır. İkincisi, İslâm âlimleri yaşadıkları dönemin şartlarında de-

ğil XVIII. veya daha sonraki yüzyılın şartlarında ele alınarak bu sonuca varılmaktadır. Meselâ Ch. Pellat, Câhiz'i Buffon ile (ö. 1788) karşılaştırarak onun eserini sistematik yazmış olması halinde Aristo ile Buffon arasında saygın bir yer elde edebileceğini ileri sürmektedir (*EI*² [İng.], III, 312). Halbuki Buffon, Câhiz'den sonraki yaklaşık 1000 yılın bilgi birikimine sahiptir. Ayrıca Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ı, Lamarck ve Buffon'u meşhur eden transformist zooloji ve biyoloji anlayışının temeline ait öncü fikirleri de içermektedir (aş. bk.). Üçüncüsü, İslâm âlimleriyle bugünkü Batılı bilimciler arasında bulunan metot farkıdır. Gerçekte müslüman zoologların çoğu hayvanlarla doğrudan ilgili bilgileri bizzat araştırıp toplamışlar ve bunları anket (şehâdet), gözlem ve deney gibi bilimsel yöntemlere dayandırmışlardır; Meselâ Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ına bu açıdan bakıldığında onun bu üç yöntemi de kullandığı görülür (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 11, 144, 208-209; III, 54, 164-165, 349; IV, 97, 169, 171-200; V, 142, 248-257; VI, 54, 399; VII, 31-32, 35, 399).

Müslüman bilginlerin hayvanlar âlemiyle ilgili çeşitli teoriler öne sürdükleri ve özellikle biyolojik evrim konularında öncü fikirlere sahip oldukları bilinmektedir. Evrenin yaratılış veya oluş biçimini Yeni Eflâtuncu ve Aristocu bir anlayışla ele alan İslâm filozofları genelde türlerin varlıklarını koruduğunu vurgulamış ve ne bunların yok olacağını ne de tamamen yenilerinin ortaya çıkabileceğini kabul etmişlerdir; hayvan türlerinin ortaya çıkışını da gök cisimlerinin dairevî hareketleriyle açıklamışlardır. Fârâbî ekolünden Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, söz konusu "türlerin sabitliği" fikrine dayanarak Câhiliye Arapları'nda var olan ve İslâm'dan sonra da bazı İsmâîlî düşünürlerce kabul edilen tenâsüh fikrini kesin bir dille reddet-

miştir; ona göre ne bir insan ruhu hayvana ne de bir hayvanın ruhu başka bir hayvana geçebilir (*Keşfü'l-maḥcûb*, s. 55, 57-59, 61-63, 66-69).

Bazı müslüman âlimler, bütün canlıların Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte yaratma biçiminin nasıl gerçekleşmiş olduğu konusunda farklı düşünmektedirler. Nazzâm, talebesi Câhiz ve daha sonraki bir kısım bilimci ve düşünür, canlıların oluşumunu gök cisimlerinin muhtemel etkisine bağlayan Hermetik gelenekle eski Araplar'ın metamorfoz ve metampsikoz inançlarının da tesiriyle canlıların, özellikle de hayvan türlerinin oluşumunu kimyasal-biyolojik evrim ve transformizm teorileriyle izaha çalışmışlardır ki onların bu öğretileri bazı yönlerden Lamarkizm ve Darwinizm'e benzemektedir (Eisenstein, *Einführung in die arabische Zoographie*, s. 127; Bayraktar, *IQ*, XXVII/3 [1983], s. 149-155). Câhiz hayvanların evrimini, fizikî çevre ve iklimin türler üzerine yaptığı etkinin yanı sıra adaptasyon, tabii seleksiyon, hayat için kavga faktörleri ve bugünkü mutasyon fikrine benzer bir biçimde tanımladığı türlerin âdil olarak değişebilme kabiliyetiyle açıklamıştır (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 26-31; III, 245, 279; IV, 24-26; V, 16, 35, 85-86, 106, 203; VI, 25-26, 133-134; VII, 77). İbn Miskeveyh ise ayrıca ara türleri de belirtmiş ve madenlerden bitkiler âlemine dağlarda yetişen yapraksız çok küçük bir bitkiye yakın türlerle, bitkilerden hayvanlar âlemine hurma ağacıyla ve hayvanlardan insana da maymunla geçildiğini söylemiştir (*el-Fevzü'l-aşgar*, s. 91-95). Bitki ve hayvan türlerinin sunî seçim yoluyla evrimleşebileceğini ilk defa öne süren ise Bîrûnî'dir (Wilczynski, *LX* [1959], s. 459-466). Bîrûnî ayrıca ana fikri Aristot'a kadar giden spontane üreme ve biyojenez teorisini geliştirmiş ve bu görüş İbn Tufeyl tarafından da *Hay b. Yakzân* adlı eseriyle sürdürülmüştür (Bayraktar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 73-75, 160).

Hayvanların oluşumuyla ilgili teorik yaklaşımların en ilgi çekici ve cüretkâr olanı, ünlü kimyacı Câbir b. Hayyân'ın öne sürdüğü insanın ve çeşitli hayvan türlerinin laboratuvarında yapay olarak üretilebileceği iddiasıdır. Câbir, nesnelerin kimyevî özelliklerinin bilinmesi durumunda tabii süreçlerin yapay olarak taklit edilebileceği inancındaydı. Ayrıca Câbir'in tabiatı taklit aşamasında durmayıp tabiatı bulunmayan canlı türlerini üretmekten söz ettiği de bilinmektedir. Mîzan,

tıp ve kimya ilmiyle birtakım tılsım ve ruhanî güçlerden destek alarak ulaşılan tecrübî ilim aşamasına "ilmü't-tekvîn" adını veren Câbir bu işlemlerden özellikle *Kitâbü'l-Tecmî'* adlı eserinde söz etmektedir (*Muhtârü Resâ'il*, s. 93-94). Bunlardan başka konuyla ilgili klasik literatürde hayvan psikolojisi hususunda ileri sürülmüş ilgi çekici ayrıntılara sık sık rastlanmaktadır. Neftî Bel-Haj Mahmoud'un *La psychologie des animaux chez les arabes* (Paris 1977) adlı eseri bu ayrıntılara hasredilmiş önemli bir incelemedir.

III. (IX.) yüzyıldan itibaren müslümanların botanik bahçeleri gibi hayvanat bahçeleri de kurdukları bilinen bir husustur. Genellikle "hayrû'l-vaḥş" olarak adlandırılan bu bahçeler, ya av ve eğlence için ya da bilimsel araştırma yapma amacıyla kurulmuşlardı. Özellikle tabiatta gözlemlenmeleri zor olan vahşi hayvanlarla süslü hayvan türleri buralarda toplanmıştır. Bunların ilki Sâmerâ saraylarının bahçelerinde, daha sonra da Bağdat, Basra, Şam gibi diğer şehirlerde düzenlenmiştir. Tolunoğlu Ahmed'in oğlu Humâreveyh zamanın en geniş hayvanat bahçesini kurdurmuş ve her kafesin içine ayrı bir çeşme yaptırmıştır. Abbâsîler'in en güçlü dönemlerinde Bağdat sarayının hayvanat bahçesine bütün dünyadan ilginç hayvanlar ve avcı hayvanlar gönderildiği bilinmektedir. Bir ara hayvanat bahçeciliği o kadar yaygın hale gelmiştir ki sadece bir türe ait hayvanların toplandığı bahçeler dahi yapılmıştır; Meselâ Mısır'da vezir Ebû'l-Fazl İbnü'l-Furât'ın yalnız yılanları ve haşeratı topladığı bir bahçesinin olduğu söylenmektedir (Mez, s. 407). Bu yüzyıldan itibaren hayvanat bahçeleri Endülüs'te de yaygınlaşmış, özellikle II. Abdurrahman ve III. Abdurrahman dönemlerinde farklı hayvan örnekleri toplamak için Doğu İslâm dünyasına görevliler gönderilmiştir (İmaduddin, s. 164).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "ḥayevân" md.; Câbir b. Hayyân, *Muhtârü Resâ'il* (nşr. P. Kraus), Kahire 1354, s. 93-94; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 11, 26-31, 144, 208-209; III, 54, 164-165, 245, 279, 349; IV, 24-26, 97, 169, 171-200; V, 16, 35, 85-86, 106, 142, 203, 248-257; VI, 25-26, 54, 133-134, 399; VII, 31-32, 35, 77, 399; Ebû Ya'kûb es-Sicistânî, *Keşfü'l-maḥcûb* (nşr. H. Corbin), Tahrân 1979, s. 55, 57-59, 61-63, 66-69; Fârâbî, *İhşâ'ü'l-ülûm*, s. 99; İbn Sînâ, *Aksâmü'l-ülûmi'l-akliyye* (*Tis'u Resâ'il* içinde), Kahire 1908, s. 110; a.mlf., *eş-Şifâ'et-Tabî'iyyât* (8), İbrâhim Medkûr'un girişi; İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-aşgar*, Beyrut 1319, s. 91-95; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1957, II, 178-377; Hârizmî, *Me-fâtiḥu'l-ülûm* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut

1409/1989, s. 154; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, Bulak 1321, VI, 135; VIII, 186; Demiri, *Ḥayât al-ḥayevân* (trc. A. S. G. Jayakar), London 1906, I, tercüme edenin önsözü; *Keşfü'z-zunûn*, I, 695; A. Mez, *The Renaissance of Islam*, London 1937, s. 407; Abdullah Adnan, *La science chez les turcs ottomans*, Paris 1939, s. 19; Sezgin, *GAS*, III, 343-380; Abdülcebâr Nâci, "Rûye türâsiyye ilâ'ilmî'l-ḥayevân 'inde'l-Câhiz", *Proceeding of the First International Symposium for the History of Arabic Science*, Halep 1977, I, 421-450; S. M. İmaduddin, *Muslim Spain*, Leiden 1981, s. 164; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 164-178; *Miftâhu künûzî's-sünne*, s. 77-78, 81, 101, 170-172, 200-201, 492-493; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985, s. 153-156; a.mlf., *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İstanbul 1987, s. 73-75, 160; a.mlf., "Al-Jâhiz and the Rise of Biological Evolutionism", *IQ*, XXVII/3 (1983), s. 149-155; M. Ahmed Kâsım, *Mu'cemü'l-müzekker ve'l-mü'enneş*, Beyrut 1989, s. 15-16; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları* (trc. İlhan Kutluer), İstanbul 1989, s. 60-71; H. Eisenstein, *Einführung in die arabische Zoographie*, Berlin 1991, s. 127; "Some Accounts of Zoological Experiments in Classical Arabic Literature", *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, XV-XVI, Budapest 1995, s. 113-120; J. Z. Wilczynski, "On the Presumed Darwinism of Alberuni Eight Hundred Years Before Darwin", *ISIS*, LX (1959), s. 459-466; M. Bâkır Ulvân, "Kütübü'l-ḥayevân 'inde'l-'Arab", *el-Mevrid*, I/3-4, Bağdat 1972, s. 24-34; Ch. Pellat, "Ḥayawân", *EP* (İng.), III, 304-309, 311-313; Cevat İzgi, "Demiri", *DİA*, IX, 153.

MEHMET BAYRAKDAR

B) Fıkıh. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde, Allah'ın insanoğluna verdiği imkân ve nimetlerin hatırlatılması ve süregelen bazı yanlış inançların düzeltilmesi amacıyla veya hayatın ve beşerî ilişkilerin tabii bir unsuru olarak yahut ibadetler ve hukukî işlemler bağlamında etlerinin ve kendilerinden faydalanmanın helâl ya da haram oluşu gibi dinî-fıkıhî hükümlerin açıklanması için birçok hayvandan grup, cins ve tür isimleriyle sıkça söz edildiği görülür. Kur'an'da iyi ve temiz şeylerin helâl, pis şeylerin haram kılındığı (el-Mâide 5/5; el-A'râf 7/157), açıkça yasaklananlar dışında yeryüzündeki yenilebilir maddelerin, bu arada hayvan etlerinin kural olarak helâl (el-Mâide 5/1; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115-116), meyte, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen (el-Bakara 2/173; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115), kendiliğinden ölen, boğulmuş, vurulup öldürülmüş, uçuruma yuvarlanıp ölmüş veya boynuzlanıp öldürülmüş, yırtıcı hayvanlar tarafından öldürülüp bırakılmış, kutsanan taşlar üzerine kesilip kurban edilmiş hayvanların haram